

Qadir Əliyev
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Kadiraliyev @ yahoo. kom

GILAN TÜRƏƏSİNİN HARMONIC QURULUŐU VƏ HƏNDƏSİ NAXIŐ KİMPZİSİYASININ İNKİŐAFI

1979-cu ildə Naxçıvan MR Ordubad raynu ərazisində Xaraba Gilan şəhərinin yerində qalıqları aşgar olunan Gilan türbəsi şəhərin ən yüksək yerində iri bir tərənin yamacındadır (şək1) [5. S.188]. Türbənin memarlıq quruluşu onun fəza formasından və üzərindəki naxıő kompozisiyasından ibarətdir. Əvvəlcə türbənin fəza quruluşunu araşdırıraq.

Şəkil 1. Gilan türbəsinin qalıqları

Türbənin fəza quruluşu. Türbənin üst hissəsi tamamilə dağılmıő, sərdabə hissəsi isə salamat qalmıődır. Sərdabə planı daxilən səkkizbucaqlı, xaricdən isə kvadrat biçimdədir. Müasir dövrə qədər yalnız kiçik fraqmentləri salamat qalmıő türbə divarları biőmiő kərpicdəndir.

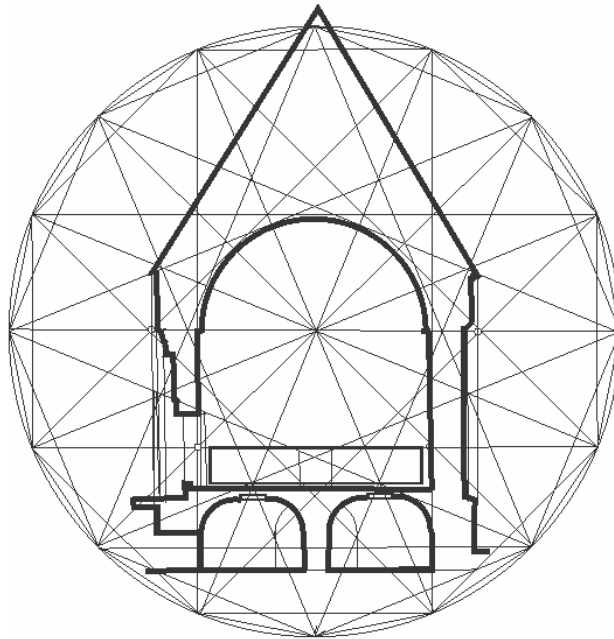
Ortada düzgün səkkizbucaqlı prizmatik dayaq sütunu yerləşir. Belə mərkəzi dayaq sütunu olan türbələr Azərbaycan ərazisində Gilan türbəsinə başqa yalnız üç abidədə- Marağadakı Qırmızı Günbəz, Naxçıvan şəhərindəki Möminə Xatun və Duzal kəndindəki türbələrində rast gəlinir. Bu türbələrin dördü də Naxçıvan-

Marağa memarlıq məkanında yerləşir. Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü, Səlcuqlar dövrü Azərbaycan memarlıq abidələrinin tədqiqatçısı C. Qiyasi göstərir ki, “Gilan sərdabəsi memarlıq quruluşuna görə Doğu Anadolunun Kemah qəsəbəsindəki Mencügək Qazi türbəsinin (XII əsrin başlanğıcı) alt qatı ilə eynidir“ [2. S.91] (şəkil 2) [4. S.375].

Şəkil 2.Kemah. Məlik Mengücək qazi günbədi

Hətta bu hər iki sərdabənin ölçüləri -həcmi və eyni zamanda hündürlüyü də bir birinə yaxındır. Bunu aydınlaşdırmaq üçün biz Kemah türbəsinin kəsiyinin qrafiki analizini vermişik (şək. 3) [4. S.376]

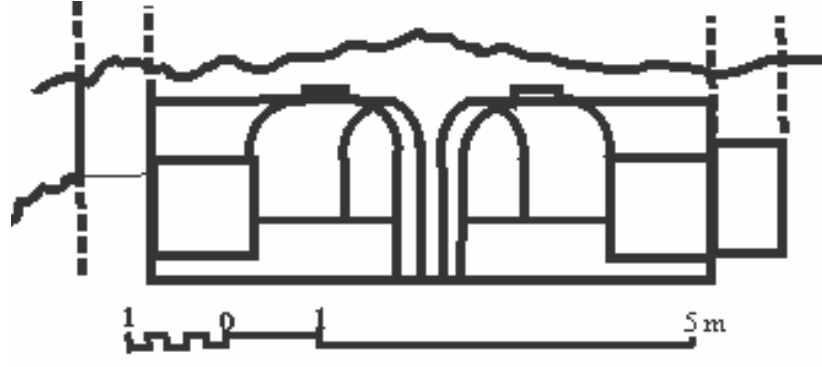

Şəkil 3.Kemah. Məlik Mengücək qazi günbədi
Kəsiyin qurulmasının qrafiki analizi

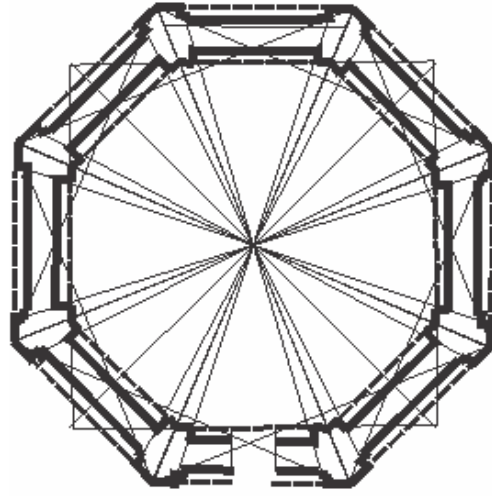
Gilan türbəsi “mərkəzi dayaqlı sərdabələr” növünə aid olduğu üçün tədqiqatçı bu memarlıq quruluşuna da aydınlıq gətirir: “Mərkəzi dayaqlı sərdabələrə Azərbaycanın başqa bədii zonalarında rast gəlinmir. Ancaq Naxçıvan-Marağa zonası üçün səciyyəvi olan bu sərdabə tipinin təkamülünü qısaca belə izah etmək olar. Başlanğıcda örtüyün möhkəmliyini təmin etmək üçün onun ortasında göbələkvari sütun qoyulurdu. Sonralar sütunun uclarını sərdabənin uyğun küncələrinə tağlarla birləşdirməklə memarlar bütöv dayaq sistemi yaradırdılar. Bu sistem əsasında tikilən sərdabələr təkcə qeyri-adi möhkəmliyi ilə deyil, həm də biçimin incə plastikası, interyerin ahəngdar gözəlliyi ilə seçilir” [2. S.90].

Daha sonra C. Qiyasi türbənin memarının kim olduğunu aydınlaşdırır: “Kemah türbəsinin Naxçıvan-Marağa memarlıq məktəbi nümayəndəsi tərəfindən tikilməsi ehtimalı güclüdür. Belə ki, həmin illərdə mencuqların əsas tikililərini iki azərbaycanlı memar yerinə yetirirdi. Onlardan biri Əhməd Əbubəkr oğlu Mərəndinin Sivasda ucaldığı Keykavus türbəsi görünüşcə Gilan və Kemah türbələrinə bənzərdir. Görünür, Kemah türbəsinin də Mərəndli memar ucaltmışdır” [2. S.90]. Beləliklə, C. Qiyasi türbənin inşa tarixinə bir aydınlıq gətirir: “Bütün yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq Gilan türbəsinin XII yüzilin son çərəyində tikildiyini söyləmək olar” [2. S.90].

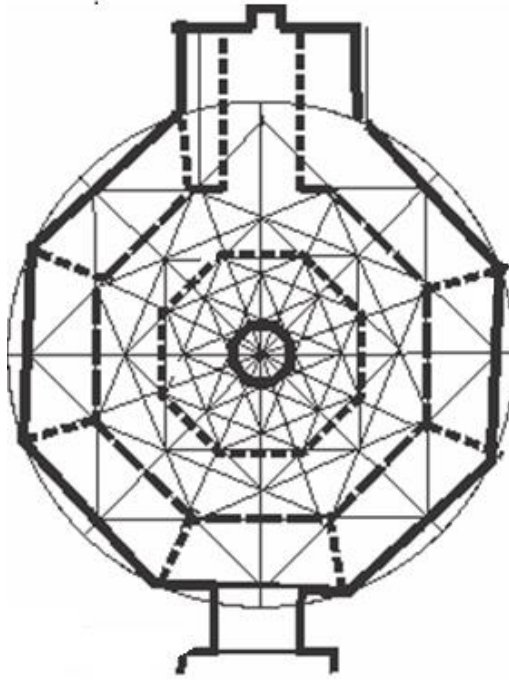
Müasir dövrə qədər gəlib çatmış türbə qalıqlarının Yürüstü kamera və yeraltı sərdabə hissədən ibarət olan hissələri planda səkkizbucaqlı biçimdədir. Bu o deməkdir ki, türbənin quruluşu kvadrat və bu mənəbdən yaranan mütənasiblik sistemində əsaslanır. Şəkil 4-də bu sistem əsasında türbə kəsiyinin, şəkil 5-də və şəkil 6-da isə yürüstü və yeraltı və hissələrin planlarının qurulmasının qrafiki analizi göstərilir [4. S.377].

Şekil 4. Gilan türbəsi. Salamat qalan hissənin kəsiyi

Şekil 5. Gilan türbəsi. Yerüstü kameranın planının qrafiki analizi

Şekil 6. Gilan türbəsi. Yeraltı sərdabənin planının qurulmasının qrafiki analizi

Türbənin naxış kompozisiyası.

Gilan türbəsinin üzərində kərpicdən ibarət salamat mürəkkəb həndəsi naxış iki naxış kompozisiyasının qalıqları var idi. Təəssüf ki, son dövrlərdə bu naxış kompozisiyaları da artıq dağılmış və türbə üzərində sadəcə izləri qalmışdır. Bu baxımdan onların qarfiki təhlilinin nə qədər əhəmiyyətli olmasının izah etməyə heç bir ehtiyac yoxdur.

Əvvəlcə bu naxış kompozisiyaları haqqında qısa məlumat verək. Məlumdur ki, XI-XIII yüzillərdə Naxçıvan – Marağa memarlıq nümunələrinin inşasında bişmiş kərpic aparıcı tikinti materialı olmuşdur. Bu tikinti materialından istifadə olunması istənilən formada memarlıq biçimlərinin alınmasına, tələb olunan mühəndis quruluşlarının seçilməsinə, eləcə də mürəkkəb memarlıq bəzək elementlərinin alınmasına imkan verirdi.

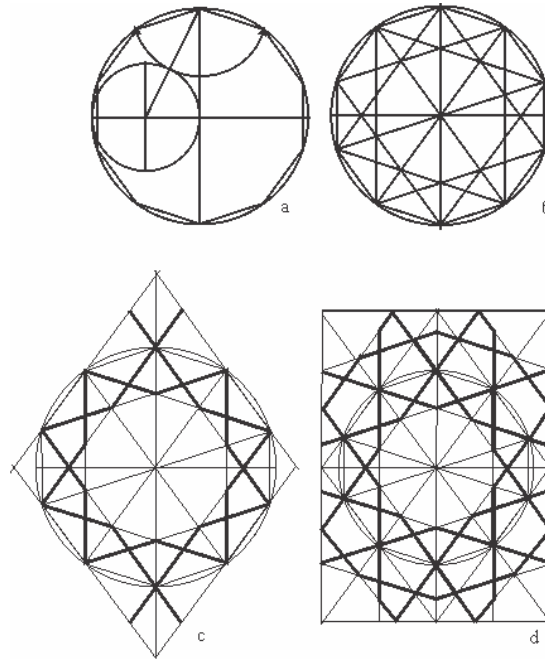
XI-XIII əsrlər bütün müsəlman Şərqiində olduğu kimi Azərbaycan memarlıq abidələri, o cümlədən Gilan türbəsi bütün müsəlman memarlığı üçün səciyyəvi olan kanonlara – vahid elmi nəzəri sistemə dayanırdı. Gilan türbəsinin kərpic dekoru mürəkkəb həndəsi naxış kompozisiyalarından ibarətdir. Naxışları əmələ gətirən kərpiclər əsasən kvadrat biçimindədir. Burada eyni zamanda naxışları əmələ gətirən həndəsi fiqurların quruluşuna uyğun olaraq, üçbucaq, paraleloqram trapesiya profilli kərpiclərdən də istifadə edilmişdir.

Məlumdur ki, Orta Əsr Müsəlman Şərqiində türbələr üzərində bəzək dekoru yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. Türbə üzərində kərpic dekoru “qerix” (düyün) adlanan xüsusi həndəsi ornamentlərdir. Naxışlar tamamilən düz xətlərin harmonik birləşməsindən yaranır ki, biz bu harmonik quruluşun açılması qanununu ilə məşğul olacağıq.

Məlumdur ki, həndəsi naxış kompozisiyası çox ciddi riyazi qanuna tabədir. Müasir dövrdə olduğu kimi Orta Əsr Müsəlman fəlsəfəsində riyazi elmlər də isbat tələb edirdi. VIII əsrdə yaşamış məşhur filosof, Ərəb fəlsəfəsinin banisi əl-Kindi (800-879) riyazi elmlərin şərhini verərək göstərirdi ki, “Riyazi elmlərdə biz mühakimə deyil, isbat tələb etməliyik. Doğrudan da biz əgər riyazi elmlərdə

mühakimələrə müraciət etsə idik onda bizim biliklərimiz burada elm deyil, ancaq rəy xarakteri daşıyardı” [1. c. 35].

Naxış kompozisiyasının açılması üçün hansı mütənasiblik sisteminin seçilməsi üsulunu aydınlaşdıraraq. Həndəsi naxış formasını nəzərdən keçirdikdə ilk baxışda naxış kompozisiyası daxilində müəyyən qanunauyğunluqla yerləşən düzgün beşbucaqlılar diqqəti cəlb edir. Büləliklə, naxış kompozisiyası quruluşunun hansı mütənasiblik sisteminə daxil olması məsələsi aydınlaşır ki, “Bu da həndəsi olaraq İlahi mütənasiblik qanunu olan düzgün beş (on) bucaqlı mütənasiblik sistemidir” [3. S.43]. Məlumdur ki, bu sistemin mahiyyətini həndəsi olaraq düz xətt parçasının orta və kənar nisbətə bölünməsi ilə nəticələnən İlahi mütənasiblik qanunu olan “Qızıl bölgü” mütənasiblik sistemi təşkil edir. Əgər çevrə radiusunu orta və kənar nisbətə bölsək o zaman onun daxilinə çəkilmiş düzgün onbucaqlının tərəfini almış olarıq (şək. 7a) [4. S.421].

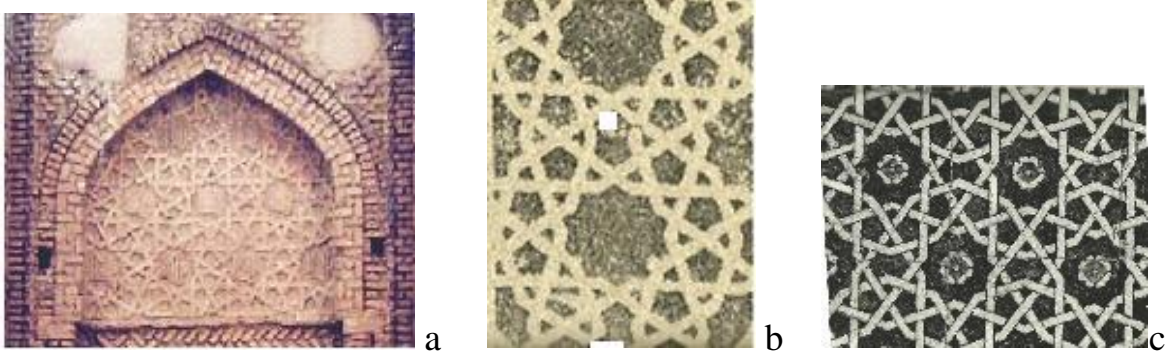

Şəkil 7. Gilan türbəsi. Düzbucaqlı daxilində naxış kompozisiyasının alınmasının qrafiki təhlili

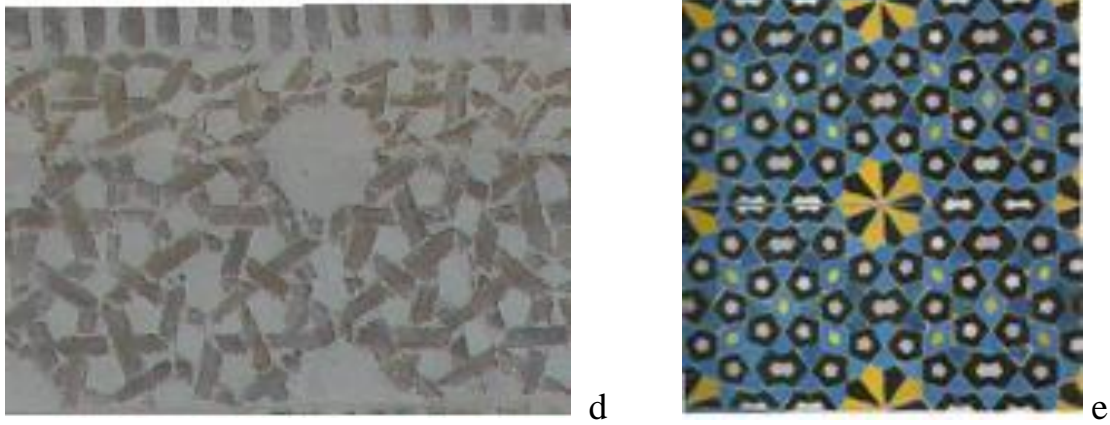
Onun ədədi ifadəsi: $\frac{\sqrt{5}+1}{2} \approx 1,618...$

Naxış kompozisiyasının alınmasını mərhələ-mərhələ aydınlaşdıraraq

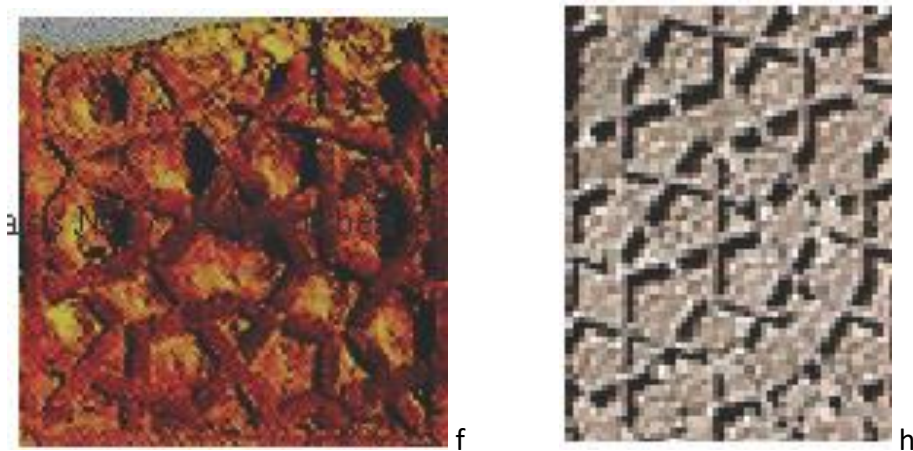
Bitinci mərhələdə düzdün onbucaqlı daxilində ulduz çoxbucaqlısını alırıq.
(şək. 7b) [4. S.420]

Şəkil 8. Xərrəqan (a), Etimad əd-Dövlə (b) türbələri, Daş Hauli sarayı (c).
Naxış kompozisiyaları

Şəkil 9. Üç günbəd türbəsi (d), İsfahan cəme məscidi (e).
Naxış kompozisiyaları

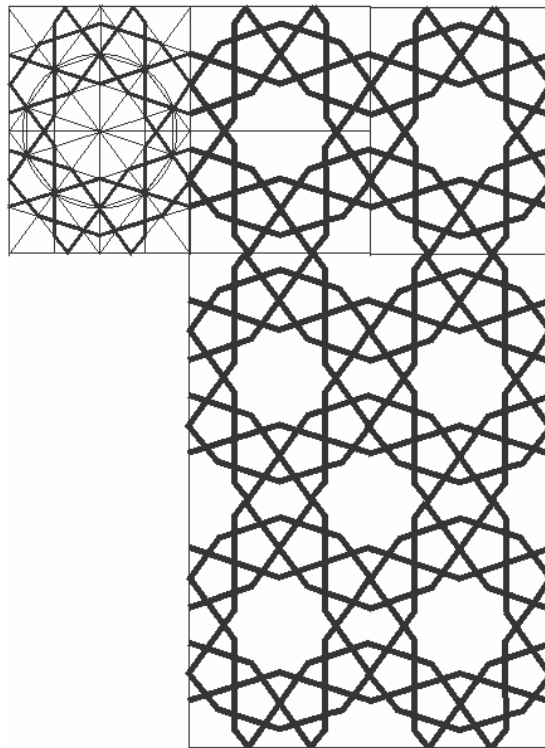
Şəkil 10. Gilan (f), Göy Günbəd (h) türbələri.
Naxış kompozisiyaları

İkinci mərhələdə çevrə daxilinə çəkilən düzgün onbucaqlının uyğun tərəflərinin birləşdirilməsi nəticəsində düzbucaqlının ölçülərini müəyyən edən nöqtələri alırıq (şək. 1 c) [4. S.421].

Üçüncü mərhələdə düzgün onbucaqlının uyğun tərəflərinin kəsişməsindən alınan nöqtələrdən üfqi və şaquli xətlərin keçirilməsi nəticəsində daxilində müəyyən şüa qəfəsi olan düzbucaqlı alırıq. Bu şüa qəfəsi üzərində müəyyən ardıcılıqla hərəkət edərək düzbucaqlı daxilində müəyyən həndəsi naxış kompozisiyasını alırıq. (şək. 7 d) [4. S.421].

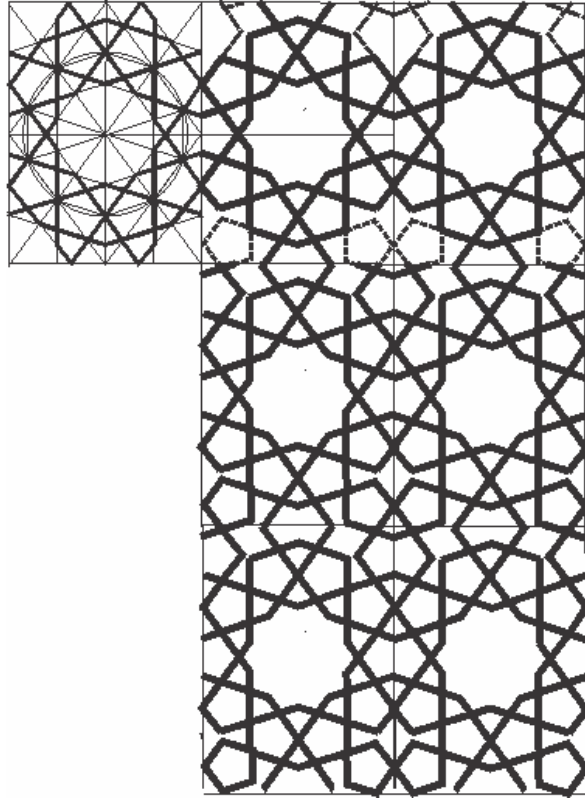
Gilan türbəsi üzərində naxış kompozisiyasının yayılma arealı.

1. Aldığımız naxış kompozisiyası Xərrəqan (İran), Etimad əd-Dövlə (Hindistan, Aqra), Daş Hauli [8. S.268] sarayı üzərində olan həndəsi naxış kompozisiyalarının qrafiki analizidir [4. S.422].

Şəkil 11. Xərrəqan, Etimad əd-Dövlə, Daş Hauli abidələri üzərində olan həndəsi naxış kompozisiyalarının qrafiki analizi.

2. Şüa qəfəsində düzbucaqlının təpələri üzərində alınan ulduz hissədə boşluqlarda naxış elementləri artırmaqla şəkil 9-da göstərilən Üç günbəd türbəsi və İsfahan came məscidi üzərində olan həndəsi naxış kompozisiyasının [6. S.32] quruluşunu alırıq (Şəkil 12-də punktir xətlərlə göstərilib) [4. S.423]

Şəkil 12. Üç günbəd, İsfahan came məscidi üzərində olan həndəsi naxış kompozisiyasının qrafiki analizi

3. Nəhayət şüa qəfəsində olan bütün boşluqlarda naxış elementləri artırmaqla şəkil 10-da göstərilən Gilan (a), Göy Günbəd (b), İsfahan came məscidi (c) üzərində olan həndəsi naxış kompozisiyasının quruluşunu alırıq (Şəkil 13-də punktir xətlərlə göstərilib) [4. S.424]

Abidələrin inşa tarixlərini və naxış kimpozisiyaların inkişafını nəzərdə keçirək:

- İsfahan came məscidi- inşa tarixi X əsr
- Xərrəqan türbəsi – inşa tarixi 1093-çü il.
- Göy günbəd türbəsi – inşa tarixi 1194-çü il.
- Gilan türbəsi- inşa tarixi- XII əsrin sonu.

ƏDƏBİYYATLAR

1. Əl- Kindi. Aristotelin kitablarının sayı haqqında traktat və filosofların dərki üçün vacib olan. Şərq mütəfəkkirlərində seçmələr. Bakı. 2007
2. Cəfər Qiyasi. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı, 1991
3. Qadir Əliyev. Memar Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında ahəngdarlıq. Bakı, 2007
4. Kadir Aliyev. Başlanğıcların başlanğıcı: Nahçıvan-Marağa mimarlık biçimlerinin mahiyeti. İstanbul 2015
5. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. Naxçıvan 2008
6. Osman Eravşar, Haşim Qarpuz və b. Böyük Selcuklu mirası. Mimari. İstanbul, 2013
7. М. С. Булатов. Геометрическая гармонизация в архитектуре средней Азии IX –XV вв. Москва 1988.
8. Юрий Халаминский. Дорогами легенд. Москва, 1978
9. Əl-Səid , Ayşe Parman. Geometrik konspekt of İslamik Art. London. 1976

Qadir Əliyev

GILAN TÜRƏƏSİNİN HARMONIC QURULUŐU VƏ NƏNDƏSİ NAXIŐ KİMPZİSİYASININ İNKİŐAFI

Son illərdə aşgar olunan Gilan türbəsini qalıqları Naxçıvan MR Ordubad rayony ərazisindədir. Türbənin memarlıq quruluşu və memarlıq dekoru hələ də tədqiq olunmamışdır. Məqalədə türbənin memarlıq quruluşu və üzərindəki həndəsi naxış kompozisiyası tədqiq olunur. Müəyyənləşdirilir ki, türbənin memarlıq quruluşu həmin dövrdə inşa olunan türbə memarlığının quruluşuna uyğundur. Üzərindəki naxış kompozisiyası isə həmin dövrdə inşa olunan türbələrin naxış kompozisiyalarının quruluşundan daha mürəkkəbdir və naxış elementləri daha da zəngindir. Bu nəticələrdən sonar türbənin inşa tarixini dəqiqləşdirmək mümkündür.

Açar sözlər: Harmoniya, kompozisiya, dekor, kanon, şüa qəfəsi

HARMONIC STRUCTURE OF GILAN TOMB AND DEVELOPMENT OF ITS GEOMETRICAL PATTERN COMPOSITION

The pieces of Gilan tomb which has been unveiled recent years are located in Ordubad district of Nakhchivan Autonomous Republic. In this article, architectural structure of the tomb and its pattern composition are researched. It is determined that, its architectural structure is appropriate to tomb architecture which has been a trend at that time. Pattern composition on the tomb is more complex than other compositions on tombs which has been constructed at the same time and the pattern elements are more rich. After the results we come up, it has been possible to clarify the construction date of the tomb.

Keywords: Harmony, composition, decor, canon, cage

ГАРМОНИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ГРОБНИЦЫ ГИЛАНА И РАЗРАБОТКА ЕЕ ГЕОМЕТРИЧЕСКОГО СОСТАВА

Куски гробницы Гилан, которая была открыта в последние годы, расположены в районе Ордубад Нахчыванской автономной республики. В этой статье исследуется архитектурная структура гробницы и ее состав. Установлено, что его архитектурная структура соответствует архитектуре гробницы, которая в то время была трендом. Композиция на могиле более сложна, чем другие композиции на гробницах, которые были построены в одно и то же время, и элементы рисунка более богаты. После того, как мы поднимемся, удалось уточнить дату постройки гробницы.

Ключевые слова: гармония, композиция, декор, канон, клетка

